

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i06.101>

ULUG‘BEK HAMDAM ASARLARIDA KOMPOZITSION O‘ZIGA XOSLIK

Sadullayeva Moxira,
filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent,
Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus
Sadullayevamohira061@gmail.com

Annotatsiya: mazkur maqolada taniqli adib Ulug‘bek Hamdam nasriy asarlari, xususan, yaqin yillarda yaratilgan “Binafsha” va “To‘lin oy qissasi” hikoyalari misolida kompozitsion va strukturaviy evolutsiya masalalari tadqiq etilgan. Yozuvchi ijodiga xos bo‘lgan an‘anaviy shakllardan farqli tarzda modernistik hamda postmodernistik tasvir tamoyillari asosida “ko‘ngil hodisotlari”ni aks ettirish qonuniyatlari tahlilga tortilgan. “Binafsha” hikoyasi arxitektonikasidagi polifokal tugunlar tizimi, badiiy tasvir vositalarining estetik vazifasi ochib berilgan. Shuningdek, “To‘lin oy qissasi” asari kompozitsiyasidagi “hikoya ichida hikoya” usuli, xronikal hamda murakkab-psixologik syujet tiplarining sintezi hamda oy obrazining arxetipal va ramz sifatidagi falsafiy-ijtimoiy talqinlari tizimli o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: kompozitsiya, arxitektonika, badiiy psixologizm, ritorik so‘roq, xronikal syujet, hikoya ichida hikoya, arxetip, ramz, globalizm, an‘ana va o‘ziga xoslik, ijodiy individuallik, struktura.

АННОТАЦИЯ: В данной статье исследуются вопросы композиционной и структурной эволюции в прозаических произведениях известного писателя Улугбека Хамдама, в частности, на примере его рассказов последних лет «Фиалка» и «Повесть о полнолунии». В отличие от традиционных форм, свойственных творчеству писателя, анализируются закономерности отражения «феноменов души» на основе модернистских и постмодернистских принципов изображения. Раскрыта система полифокальных завязок в архитектонике рассказа «Фиалка» и эстетическая функция средств художественной выразительности. Кроме того, систематически изучены прием «рассказ в рассказе» в композиции произведения «Повесть о полнолунии», синтез хроникального и сложно-психологического типов сюжета, а также философско-социальные трактовки образа луны как архетипического и символического феномена.

Ключевые слова: композиция, архитектоника, художественный психологизм, риторический вопрос, хроникальный сюжет, рассказ в рассказе, архетип, символ, глобализм, традиция и своеобразие, творческая индивидуальность, структура.

ABSTRACT: This article investigates the issues of compositional and structural evolution within the prose works of the prominent writer Ulugbek Hamdam, specifically focusing on his recent short stories "The Violet" and "The Tale of the Full Moon." Departing from traditional forms characteristic of the author's creativity, the regularities of representing the "phenomena of the soul" based on modernist and postmodernist narrative principles are analyzed. The system of polyfocal complications in the architectonics of the story "The Violet" and the aesthetic function of artistic tropes are revealed. Furthermore, the study systematically examines the "story within a story" technique in the composition of "The Tale of the Full Moon," the synthesis of chronological and complex-psychological plot types, as well as the philosophical and social interpretations of the moon image as an archetypal and symbolic entity.

Keywords: composition, architectonics, artistic psychologism, rhetorical question, chronological plot, story within a story, archetype, symbol, globalism, tradition and uniqueness, creative individuality, structure.

KIRISH. Ulug'bek Hamdam tomonidan yaqin yillarda yaratilgan hikoyalarning kompozitsion qurilishi oldingi hikoyalariga qaraganda birmuncha farqlanadi. ("Binafsha", "To'lin oy qissasi", "Ko'nglimdagi daryo", "∞", "Auditoriya", "Safar" va hok.) Aslida, yozuvchining ba'zi hikoyalarining tashqi shakliiy formasi an'anaviy hikoyalardan biroz farqli tarzda shakllangan. Chunonan, Ulug'bek Hamdamning "Binafsha" hikoyasi kompozitsiyasi tarkibiga kiruvchi element va shakllar shunday joylashtirilganki, natijada hikoya tuzilishi muakammalligini ta'minlagan. Hikoyaga tanlangan epigraf ham kitobxonni keng mushohadaga boshlaydi. Nega aynan Cho'lponning she'riga murojaat qilingan. Demak, undagi g'oya Cho'lponning ramziy ma'noda yozilgan "Binafsha" she'ri bilan aloqadorlikni hosil qiladimi qabilidagi savollarning tug'ilishi tabiiydir. Asarga she'rdagi aynan "*Binafsha, sen uchun – ko'kragim erk yeri, Bu yerdan ko'klarga uchgil!*" tarzidagi jumlasini olingan. Mazkur hikoya ham uning boshqa hikoyalaridagi qo'llash uslubiga xos shakllangan, bir-biriga bog'liq qismlarga bo'linadi. To'rt qismga ajralgan holda, hikoyaning birinchi qismi tugundan boshlanadi. Tugun bilan boshlash yozuvchi uslubida ba'zi hikoyalarida uchraydigan holat. Aynan asar boshlanishida berilgan parchadagi tugunni 3 qismga bo'lish, ya'ni birdaniga uchta tugunli savolni tug'dirishini ko'rish mumkin: "*...Lekin u, ana shunday ijodkor, yozishni hayotining birdan bir mazmuni, deb bilgan yozuvchi birdaniga yozmay qo'ydi. Xuddi bir vaqtlar kutilmaganda yozishni boshlab yuborgani kabi. Vaholanki, u yurtida ham, dunyoda ham juda mashhur va eng ko'p o'qiladigan ijodkorlardan edi*"[1;39]. Jumladagi 1-tugun "**yo'zishni hayotining birdan bir mazmuni, deb bilgan yozuvchi birdaniga yozmay qo'yganligi**", 2-si

“Xuddi bir vaqtlar kutilmaganda yozishni boshlab yuborgani kabi” va 3-tugun bevosita **“u yurtda ham, dunyoda ham juda mashhur va eng ko‘p o‘qiladigan ijodkorlardan ekanligi”** jumlasini. Hikoyaning davomida esa tugundagi paydo bo‘lgan savollarni yanada kuchaytiradi, ochishga harakat qiladi va bu yo‘lda yozuvchi tilining jarangdorligi, musiqiy ohanrabodek o‘qishligini, undagi metafora, o‘xshatish, va takror so‘roq gaplarning asar ta’sirchanligini oshirishga qaratilganligini ko‘rsatadi.

Adib badiiy tasvir vositalaridan shunday foydalanganki, undagi har bir unsur yozuvchi psixologizmini konkretlashtirishga xizmat qilgan: *“yer kurrasining teran mulohazali”, “hassos qalbli”, “o‘tkir zehni”, “eng tansiq olam yanglig’”, “yanglig’ dunyo”, “labini cho‘chchaytirib”, “qovog‘ini tog‘dek”, “yuzi bo‘g‘riqib-qizarib”, “qah-qahlab kulib yubordi”, “yutoqib-yutoqib”, “shoshib-shoshib”, “xandon otdi”, “kulgulari kamalakdek tovlanadi”, “yuzlari ajoyib bir tarzda yorishib borardi”* kabi o‘xshatish, takror so‘zlar va turli xil psixologik holatni ifodalovchi birikmalar asar kompozitsiyasi yaxlitligini ta’minlash bilan birga undagi obrazlarning ruhiy holatini chuqurroq anglash va his etish vazifasini bajargan. Shuningdek, *“Nima bo‘ldi o‘zi? Qanday olamshumul hodisa ro‘y berdiki, qahramonimiz onadan qaytadan tug‘ilgan kabi o‘zgardi-qoldi, ilkidagi yer-u ko‘kka inonmaydigan qalamini sindirdi-otdi. Axir, necha-necha noshir, ming-ming muxlis uning nomidan keladigan har bir satrga ilhaq bo‘lib o‘tirishar edi-ku!.. Nahotki, hammasidan birdaniga va bira to‘la voz kechish mumkin bo‘lsa?!.. Bu qanday telbalik? Tavba, deymen, Bir-u Borning O‘zi kechirsin, deymen, lekin ko‘nglimning mavjud holidan qanday qilib yuz o‘giray? Qanday qilib nosamimiy bo‘lish mumkin?”*[1;39] kabi parchada qo‘llanilgan ritorik so‘roq shaklidagi gaplarning uyushiq holda tizilib kelishi ham asar badiiyligini, ma’noni kuchaytirib, muallif bir vaqtning o‘zida kitobxon bilan dardlashgandek taassurot uyg‘otadi. Va hikoya davomida bu kabi savollarga javob topgandek bo‘lish, aslida hammasiga sabab – ishq ekanligi, shu ishq yo‘lida ko‘ngil ozodlik istayotganligi ayon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. “Binafsha” hikoyasida kompozitsiya elementlarini tahlil qilish davomida undagi psixologik tasvirga alohida diqqat qaratilganligi, yozuvchi “Binafsha” obrazini majoziy qo‘llash orqali inson qalbidagi evrilishlarning, uning ruhiyatining barqaror emasligi, dinamik holatda bo‘lishi mahorat bilan o‘z ifodasini topgan. Yozuvchi mana shu mo‘jaza hikoyasi orqali inson ko‘nglining ozodligi, erk va hurlik, yurt ozodligiga bo‘lgan tashnalik, insonning hayotga boshqacha nigoh bilan qarashi kabi ilohiyotlar haqida hikoya qilgan.

“To‘lin oy qissasi” hikoyasining kompozitsiyasida ham yangicha nafas, originallik seziladi. Hikoya ichida yana mustaqil, aslida esa bir-biri bilan bog‘langan hikoyalar raqamlar bilan qismlarga bo‘lingan. (*“Birinchii tun”, “Ikkinchi tun”, “Uchinchi tun”* kabi). Olim M.Qo‘shjonov: “Asarda voqelikning tashkil qilinishiga qarab syujetni ikki turga ajratish mumkin: ulardan biri – xronologik tur, ikkinchisi – murakkab psixologik tur”[2;389] deya qayd

qilgan edi. Aynan aytish joizki, Ulug‘bek Hamdamning “To‘lin oy qissasi” hikoyasida syujetni munaqqid aytgan ikki turidan har ikkalasiga xos unsurlar mavjudligini anglash mumkin. To‘g‘ri, adabiyotimiz nasrida xronologik syujet turi, murakkab-psixologik turga nisbatan yaratilgan asarlarga qaraganda ko‘proq uchraydi. Ammo biz Ulug‘bek Hamdam va Isajon Sulton hikoyalari tahlili davomida ko‘rishimiz mumkinki, ularda murakkab-psixologik turga mansub hikoyalar yetarli darajada. Xronologik syujet shunisi bilan xarakterliki, unda qahramon yoki ularning hayot yo‘li, boshidan o‘tgan voqea-hodisalar uzluksiz tartibda tizimlashtiriladi. Ulug‘bek Hamdamning ham yuqoridagi hikoyasini biz xronikal syujet tarkibiga kiritsak-da, unda ko‘proq voqelikdan ko‘ra inson ruhiyatidagi sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar aks etadi. Shu bois, asarni ko‘proq psixologik tahlil asosida yondashish to‘g‘ri bo‘ladi. Chunki adib ijod mahsullarida modernistik, postmodernistik yondashuvga xos asarlar mavjud. Bunday yo‘nalishda yozilgan hikoyalarda esa voqelik emas, ko‘ngil hodisotlari aks etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR. Mazkur hikoyada yozuvchiga “hikoya ichida hikoya” usuli juda qo‘l kelgan. Aytish joizki, badiiy adabiyotda koinot jismlariga, jumladan, quyosh, oy va yulduzlarga murojaat qilish va bulardan Oy obrazida go‘zallik, kamtarlik, vazminlik, olijanoblik, vatanparvarlik, qo‘lchoqlik anglansa, Quyosh – mehr-muhabbat, ezgulik, yaxshilikni bildirib keladi. Ulug‘bek Hamdam mazkur hikoyasida oy obrazini keltirish orqali yuksak insoniy fazilatlarga ega shaxs timsolini yaratmoqchi bo‘lganligini anglash mumkin. Asardagi syujetni tashkil qiluvchi qismlardagi o‘zaro zanjirsimon ulangan hafta tunlarida ham bir ramziylik ko‘zga tashlanadi. Folklorshunos olim J.Eshonqul ta’kidlashicha: “Timsol o‘zi nima? Biz biron asarni o‘qiganimizda yoki xalq ijodi namunasini tinglaganimizda gap A haqida borayotganday bo‘lsa ham, asl ma’no B ga tegishli ekanligini his etib turamiz. Biz buni istamasak-da, ichki tuyg‘ularimiz A aslida B ekanini takrorlayveradi. Chunki timsolni aqlimiz emas, tuyg‘ularimiz tez angelaydi. Timsol – tashqi dunyoning bizning ichki dunyomizda, “qalbimiz va ongimizdagi aksidir”. Demak, ichki dunyomizda tashqi dunyoni o‘ziga xos qabul qiluvchi xususiyat bor. U tashqi dunyoni ramzlar, timsollar orqali, ya’ni o‘zicha “qayta ishlab” qabul qilishga moslashgan. Inson tug‘ilgandayoq dunyoga shunday ruhiy imkoniyat bilan kelgan. Ilk odamlar tabiat va koinot sirlarini timsollar orqali qabul qilganlari bejiz emas”[3;81].

Yana qo‘shimcha qilib aytganda, Oy sharq xalqlari tarixida baxt va omad ma’nosini anglatuvchi ramz sifatida ham qo‘llanilgan. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida Oy – mol-dunyo, davlatga qiyosan qo‘llaniladi. Aynan Ulug‘bek Hamdamning mazkur asarida esa oy obrazi qiyofasida hayotimizda sodir bo‘layotgan taraqqiyot, globalizm, yangilanishlar, shuningdek, nafs va manfaat ilinjida hayotini o‘tkazayotgan kimsalarning dunyoqarashiga baho berish ramzi sifatida ishlatilgan. Ijodkor Oyni aynan tun paytida safarga chiqaradi, nima uchun? Chunki uning bu safaridan murodi, u boricha, o‘z holicha asl va xolis ma’noda baho berishni istaganligini tasvirlaydi. Bir qarashda, o‘ta sodda, jo‘ndek tuyulgan manzarada ulkan ramziy-falsafiy talqin mavjudligi seziladi: “...Shunday qilib, el qatori

ichkarilayotgan bir qariyaning izidan tushdi u... Qariya charchagan ekan shekilli, dam o‘tmay xobxonaga kirib, tayyor solingan o‘ringa uzandi. Lekin aksariyat shu yoshdagilar singari u ham qush uyqu bo‘lib, kechasi bilan u yondan bu yonga ag‘darilib chiqdi. Tong yovuqlashganda esa, yuvinib-netib keldi-da, ibodatga toldi. Shunda to‘lin oy bulutlar orasidan asta sirg‘alib, deraza ko‘zidan shundoq qariyaga nigoh tashladi va tuyqus ularning ko‘zlari uchrashib qoldi. Shunda qamar qariyaning ko‘z soqqalarida titrab turgan o‘z suvratini ko‘rdi va botinida unga yanada yaqinroq borish istagini tuydi. Ancha-muncha to‘siqni pisand qilmaydigan shu‘lalariga osilib tag‘in biroz pastga endi va qariyaning ko‘zlariga uzoqroq tikildi, tikildi-yu shu on... u yerda cho‘kka tushgan ko‘yi ibodatda o‘tirgan inson qiyofasini ilg‘ab qoldi. Negadir oy cho‘chib ortga tisarildi... Unga qariyaning oy ruxsorida oyning o‘zini emas, balki o‘z qalbining suvrati – Yaratganga iltijo qilib o‘tirgan xudojo‘y zotni ko‘rib turganligi sira-sira xush kelmagandi...”[4;330-340].

Ko‘rib turganingizdek, ushbu keltirilgan parchada oyning birinchi tundagi safari taassurotlari xususida so‘z boradi va ijodkor mana shu xilda oyning yetti tunda yettita turli xil hodisaning guvohi bo‘lgan, yetti xil qiyofa va siyrat bilan yuzlashishi va asosiy planga oy timsolini qo‘yishi o‘ziga xoslik kasb etadi. Aslini olganda, asarda muallif oyning yettita makonga safar uyushtirishi orqali insonlar o‘rtasidagi munosabatlarning qanchalik murakkab, chigal ekanligi, har bir inson o‘zicha olam va har birining o‘z dardi, muammosi borligi, molidunyo, manfaatlar to‘qnashuvi, global muammo ekanligi kabi azaliy masalalarga murojaat etganligini ko‘rish mumkin. Matnshunos olim R.Bartning aytishicha, “Agar zamonaviy adabiyot namoyondalarining ma’lum qismi “personal”ga qarshi chiqqan bo‘lishsa, bu aslo uni barbod qilish uchun emas (buning iloji yo‘q), balki qiyofasini o‘zgartirish uchun qo‘yilgan qadamdir”[5;407]. Chindan ham, R.Bart talqinlarida bugungi kundagi inson fenomenini har taraflama chuqur yoritish san’atkordan ulkan mashaqqat, intellektual bilim, iste’dod va salohiyatni talab etadi. Chunki joriy davrda yaratilayotgan asarlarda inson ruhiyati, aniqrog‘i, realizm an’analari bilan romantik ruhning yetakchilik qilishi ko‘zga tashlanadi.

XULOSA. U.Hamdani esa realistik va romanik uslublarni qorishiq (sinkretik) holda ifodani barqarorlashtirgan. Yuqoridagi oy ramzini keltirgan hikoyasida ham noodatiy talqin ranginlashuviga yo‘l ochgan, sababi oldindan kelayotgan oy obrazi va timsoliy yangilanishga moyillik natijasida yuzaga kelgan. Bundan tashqari, hikoyada muallif ko‘zlagan asosiy maqsad oy va inson tafakkuri o‘rtasidagi bir-biriga yaqinlik, hamohanglikning mavjudligi, Oy nafaqat koinot jismi, balki u aql sohibi inson ruhiyatidagi inja o‘zgarishlarni anglay oladigan bashoratgo‘y ekanligini ko‘rsatishdan iborat. “Ma’lumki, kompozitsiya haqidagi masala ayrim qism va parchalar orasidagi munosabatni analiz qilish bilangina chegaralanmaydi. Bundan tashqari, o‘zaro aloqadorlik asarda ishtirok etuvchi personajlarning asosiy vazifani hal qilishdagi roli va ularning o‘z o‘rniga qo‘ya bilish mahoratini analiz qilish ham kompozitsiya

masalalasiga kiradi. Qahramonlarning asardagi umumiy g‘oyaviy vazifani hal qilishdagi rolini analiz qilish muhimdir”[6;279-280].

Ko‘rinadiki, Ulug‘bek Hamdam hikoyalari kompozitsiyasi o‘ziga xos tarzda bo‘lib, undagi yozuvchi ifodalamoqchi bo‘lgan g‘oya va maqsad hikoyaning kompozitsion unsurlari bilan birgalikda yaxlitlikka ega. Ijodkor va qahramon ruhiyati hikoylardagi har bir komponent asosida shunday singdirilganki, natijada kompozitsiya va badiiy psixologizm munosabati sintezlashadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi, 2014-yil, 39-son.
2. Qo‘shjonov M. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Sharq”. 2011. – B.389
3. Eshonqulov J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi, Nasaf, 2009. – B.81
4. Хамдамов У. Тўлин ой қиссаси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2017. – Б. 330, 340.
5. Bart R. Hikoya matnlarini strukturaviy tahlil qilishda estetika va nazariyaga kirish // XIX-XX asrlar xorijiy adabiyoti. Traktatlar. Maqolalar. Insho. – Moskva: 1987. – S. 407.
6. Қўшжонов М. Сайланма. 2 том. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1983. – Б. 279, 280.